

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902/904

І. Ф. Ковальова*, І. С. Нікітенко**

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**Національний гірничий університет

СТРІЛЬЧА СКЕЛЯ – РЕМІСНИЧИЙ ЦЕНТР БРОНЗОВОЇ ДОБИ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ

На підставі нових археологічних та петрографічних свідчень доведено приналежність каменеобробної майстерні Стрільчої Скелі до територіального ремісничого центру ямно-катакомбної доби Дніпровського Надпоріжжя, що виділяється авторами.

Ключові слова: острів, Стрільча Скеля, поселення, культурний шар, каменеобробна майстерня, ремісничий центр, ямна культура, катакомбна культура, сокири, абразиви.

На основании новых археологических и петрографических свидетельств обосновывается принадлежность каменеобрабатывающей мастерской Стрильчей Скелы к выделяемому авторами территориальному ремесленному центру ямно-катакомбной эпохи Днепровского Надпорожья.

Ключевые слова: остров, Стрильча Скеля, поселение, культурный слой, каменеобрабатывающая мастерская, ремесленный центр, ямная культура, катакомбная культура, топоры, абразивы.

On the basis of new archaeological and petrographic data, the authors establish belonging of the stone-working shop Strilcha Skelya to the territorial handicraft center of the Pit-grave-catacomb epoch of Dneprovskoe Nadporogie, selected by them.

Key words: island, Strilcha Skelya, settlement, cultural layer, stone-work shop, handicraft center, pit-grave culture, catacomb culture, axes, abrasives.

Острів Стрільча Скеля знаходиться у руслі Дніпра між Лоханським та Звонецьким порогами (зараз затоплені). За геологічною будовою належить до останців, складених з гранітів Українського кристалічного щита, частково перекритих алювіальними та еоловими відкладеннями у південній та центральній частинах. До підйому рівня води греблею Дніпрогесу (1932 р.) з правого берега на острів можна було перейти влітку по так званій «заборі» – зруйнованому давньому порогу. Першу згадку про острів, який поійменовано Стрелицею, знаходимо у Г. Л. де Боплана [3; 4]. На карті Дніпра вірогідно 1736 р. він також позначений як Лоханська Стрелиця [10]. Початок археологічного вивчення Стрільчої Скелі належить до 1888 р. і пов'язаний з ім'ям однієї з перших українських дослідниць – К. М. Мельник-Антонович. Її спостереження за станом острову на початок робіт, опис культурних шарів та здобутих матеріалів мають виняткове значення для нашої теми і потребують неодноразового звернення до них та цитування [18].

Із значною перервою у часі дослідження Стрільчої Скелі було продовжено у 1907 р. розвідкою М. Є. Макаренка [12]. Під час робіт І-ої Дніпрогесівської експедиції 1927–1932 рр. Стрільча Скеля була виключена з плану досліджень як пам'ятка, котрій не загрожувало повне затоплення.

Перші стаціонарні розкопки на острові відбулися під час робіт II-ої Дніпро-гесівської експедиції 1946–1949 рр., викликаних поверненням Дніпра у старе русло внаслідок руйнації греблі під час Вітчизняної війни. Саме розкопки, здійснені А. В. Добровольським [8] та В. М. Даниленком [7], довели виняткове значення багатошарового поселення Стрільча Скеля для розуміння етнокультурних процесів, що мали місце в неоліті – ранньому енеоліті Дніпровського Надпоріжжя і всієї Південної України. Під час зазначених робіт було також підтверджено висновок К. М. Мельник-Антонович про наявність у верхньому культурному шарі поселення доби бронзи, віднесеного В. М. Даниленком до катакомбної культури, А. В. Добровольським – до ямно-катакомбної чи «культури острівних поселень Надпоріжжя» [9]. На відміну від них, Д. Я. Телегін під час обстеження стану поселення на Стрільчій Скелі у 1987–1988 рр. однозначно відніс знахідки з верхнього шару до ямної культури [20]. Цей висновок спростовується матеріалами, отриманими під час розкопок експедиції Дніпропетровського університету 1989 р., які проводилися на спільних із шурфом Д. Я. Телегіна площах (див. план о-ва Стрільча Скеля з позначками шурфів та розкопів [13]).

Відповідно до вищесформульованої теми, завдання авторів полягає у доведенні існування в культурному шарі доби бронзи поселення Стрільча Скеля значної майстерні з виготовлення знарядь з кременю та твердих кристалічних порід, визначенні її культурної належності та встановленні можливих центрів постачання сировини. Отримані висновки, екстрапольовані на інші острівні поселення, у поєднанні з петрографічним вивченням колекцій сприятимуть доведенню існування територіального Надпорізького ремісничого центру ямно-катакомбної доби.

За стратиграфією розкопу ДНУ 1989 р. (нач. розкопу І. В. Морковіна), верхній культурний шар залягав у темно-сірому піщаному ґрунті на глибині 0,5–0,8 м від репера [13, с. 8]. У межах розкопу площею 9 м² на цих глибинах спостерігалося скупчення фрагментів кераміки, відщепів кременю, відходів виробництва провушних сокир – циліндричних висвердлин, незавершених обробкою сокир-молотів, а також кісток свійських тварин та виробів з них [13, с. 21–27]. Було встановлено (кв. А-3) наявність виробничого майданчика площею 1,6 x 1,2 м, на котрому зосереджена головна частина відходів: кремінних сколів, бракованих знарядь та кам'яних відбійників, а також (кв. В-2) стовпової ями із кам'яною обкладкою діаметром 24 см, пов'язаної із зруйнованим житлом [13, с. 21, рис. 31]. Існування останнього у верхньому культурному шарі Стрільчої Скелі підтверджується повідомленням О. Г. Шапошнікової про відкриття В. М. Даниленком у розкопі 1947 р. двох скупчень каміння, що залягали на відстані 2–2,5 м і були визначені як залишки невеликого за розмірами житла [24]. С. Ж. Пустоваловим наводяться дані про відкриття у верхньому шарі Стрільчої Скелі кам'яних споруд площею до 15 м² [17, с. 47]. Кам'яні гнізда для стовпів О. Г. Шапошнікова вважає за «цікаву і своєрідну особливість будівельної техніки верхнього шару Михайлівського поселення» [11, с. 73]. За розмірами та глибиною ями – 0,3 x 0,25 м, характером каміння – плоского, розмірами 0,3 x 0,35 м, встромленого під гострим кутом до підлоги, спостерігається цілковита тотожність стовпових гнізд Стрільчої Скелі та житла І-го з верхнього культурного шару Михайлівки, в чому вбачаємо культурну та часову близькість обох пам'яток. На жаль, культурний шар розкопу 1989 р. частково було знищено ямою, визначеною авторами звіту як господарська, однак, на наш погляд, пов'язаною із грабіжницькими розкопками. У нещодавно виданій статті Г. Г. Руденко [18, с. 126–127] наводиться опис К. М. Мельник-Антонович стану, в якому перебувала Стрільча Скеля на час розкопок 1888 р. Дослідниця скаржиться на сліди діяльності скарбошукачів: «Выброшенная оттуда (з ями – *І. К.*) земля переполнена огромным количеством речных раковин..., звериных костей, обломков сосудов из плохо обожженной глины, осколками кремня...».

Нею відмічалось існування добре налагодженої торгівлі місцевими старожитностями, чому сприяла «мания кладоискательства, которая... распространяется во всех слоях общества» [18, с. 126–127].

У визначенні культурної належності пам'ятки головне місце належить посуду з верхнього культурного шару, який відповідає уявленням про керамічний комплекс степової Придніпровської групи, виділеної О. Г. Шапошніковою у роботі 1971 р. [23, с. 326–330]. Подальше введення катакомбних пам'яток Надпоріжжя до дніпро-азовської катакомбної культури призвело до втрати ними культурної своєрідності, що, на наш погляд, не сприяє розв'язанню дискусійних питань взаємодії ямного та катакомбного етносів, саме в цьому регіоні представлених достатньо виразно [2]. У колекції з верхнього шару Стрільчої Скелі наявні майже всі типи кераміки, виділені за матеріалами синхронного їй одношарового катакомбного поселення о-ва Перун та одночасових йому пам'яток [17, с. 42–46].

Привертає увагу надзвичайна насиченість шару керамікою – 1800 фрагментів на 9 м² розкопу 1989 р., з котрих відновлено 189 археологічно достовірних горщиків. Автори розкопок вбачають в цьому ще одне підтвердження існування на Стрільчій Скелі значного ремісничого центру бронзової доби [13, с. 27]. Строкатість форм посуду, техніки та орнаментальних композицій (рис. 1) засвідчує складний та тривалий процес складання власне катакомбної культури Надпоріжжя, яке відбувалося на місцевій – ямній – основі у взаємодії із населенням середньодніпровського басейну, лісостепоного Подоння, донецької та інших катакомбних культур. Визначальним у цьому процесі було не лише наслідування традицій, а й тривале співіснування ямного та катакомбного населення у надбережних районах Надпоріжжя, що впевнено зафіксовано за матеріалами робіт новобудовних експедицій Дніпропетровського університету в 80–90-ті рр. минулого століття.

Матеріали розкопу 1989 р. підтверджують висновки попередніх дослідників про виробничу спрямованість поселення з верхнього культурного шару Стрільчої Скелі. У колекції, крім знарядь з кременю (рис. 2.1), представлено інструменти, за допомогою яких вони виготовлялися (ретушери), та відходи виробництва у вигляді відщепів, сколів та дрібних лусочок, котрі концентрувалися у межах згаданого вище виробничого майданчика [13, с. 22, рис. 32]. Подібні скупчення спостерігала і К. М. Мельник-Антонович та інші дослідники, відзначаючи місцевий характер виробництва.

На особливу увагу заслуговують знахідки, пов'язані з обробкою каменю. До останніх належать відбійники (3) зі слідами зірчастої забитості на поверхні (рис. 2.6–8), розмірами у перетині від 6,5 до 3,7 см. Незаперечним доказом існування на Стрільчій Скелі майстерні з виготовлення провушних сокир є знахідка в розкопі 1989 р. 23 висвердлин усічено-конічної форми, які утворилися внаслідок вживання в якості свердла порожнистої кістки. За формою останніх, свердлення відбувалося переважно з одного боку і часто призводило до розколювання майбутнього знаряддя. Діаметри висвердлин коливаються, в залежності від розмірів свердла, від 2,4 до 0,8 см; сучасна довжина не співпадає із реальною довжиною провушини внаслідок технології свердлення. Трасологічний аналіз сокир з катакомбного поселення Матвієвка I дозволив А. М. Балущкіну та В. І. Нікітіну [14] стверджувати існування спеціальних верстатів, за допомогою котрих здійснювалося виготовлення провушних сокир, однак за матеріалами Стрільчої Скелі, які в цілому відмінні від властивих інгульській культурі, така технологія не зафіксована.

Усього в межах розкопу 1989 р. було знайдено чотири незавершені обробкою внаслідок розколювання заготовки сокири-молоти. Перша з них (рис. 2.2) представлена клином із частиною свердлини діаметром 1,7 см. Належить до сокир клиновидного типу із невиділеними щічками. Довжина клину 8,5 см, ширина у свердлини 4,7 см, висота леза – 4,6 см. До особливостей заготовки належить свердлен-

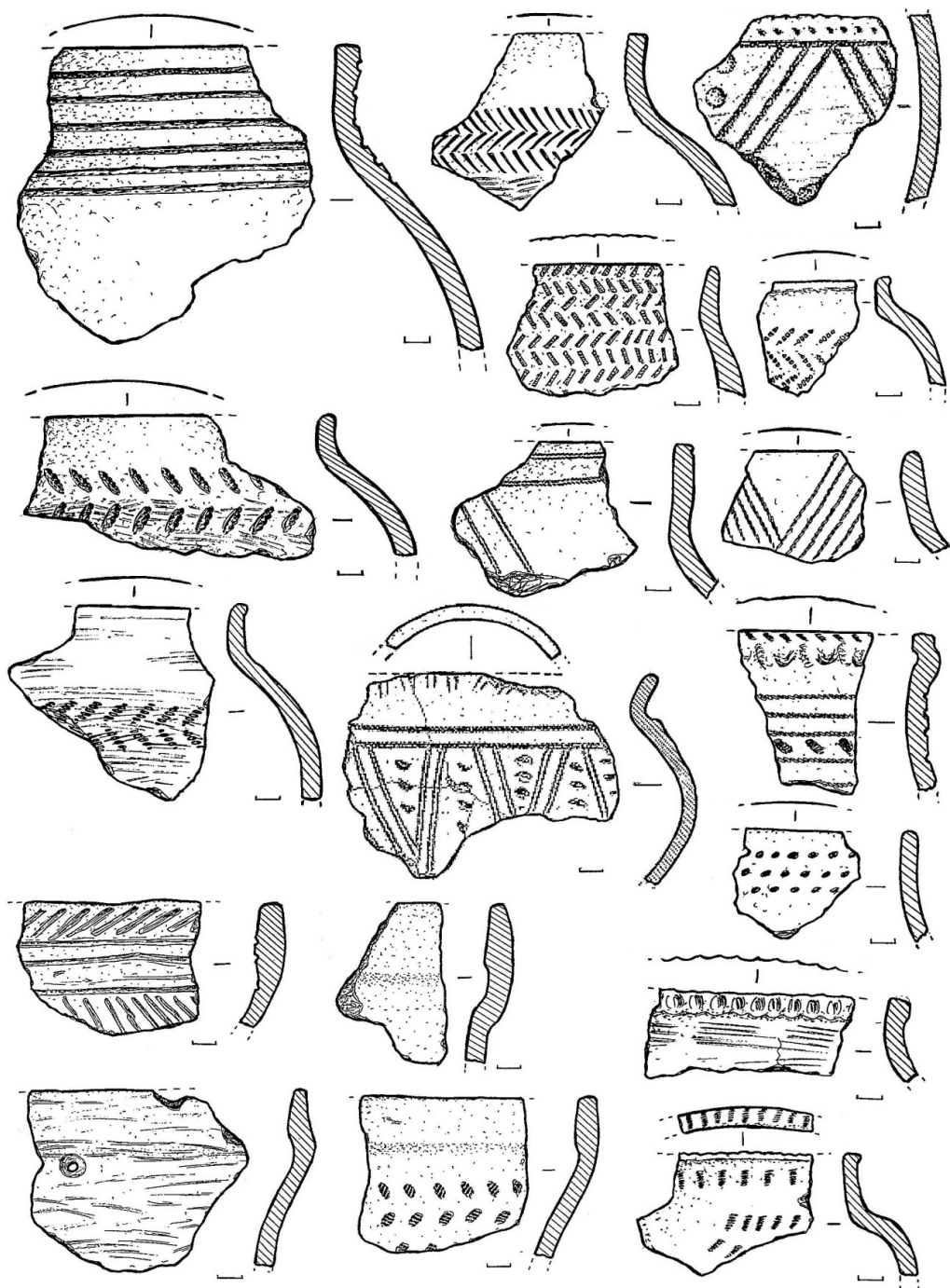
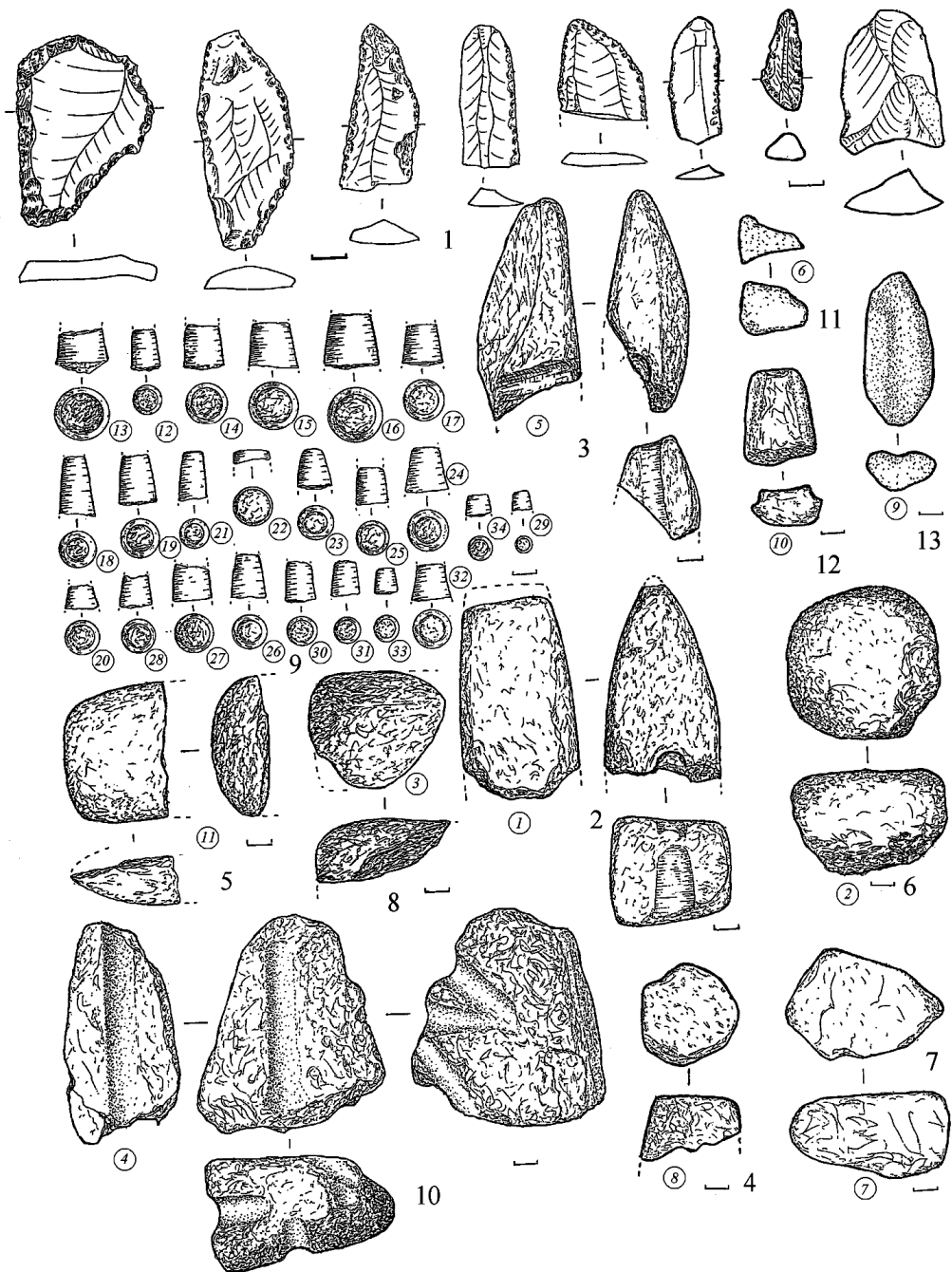

Рис. 1. Кераміка катакомбної культури

Рис. 2. Кам'яні вироби зі Стрільчої Скелі:

1 – знаряддя з кременю; 2–5 – уламки сокир; 6–8 – відбійники;
9 – висвердлини; 10–13 – абразиви. (1)–(34) – номери за таблицею I.

ня з обох боків: глибина каналу з боку спинки сягала 3 см, після чого було розпочато свердління з боку черевця, під час котрого заготовка тріснула (рис. 2.2).

Друга заготовка належить сокирі грацільного, за М. В. Ступкою, типу – із вузькою спинкою, пришліфованою в частині, прилеглій до свердлини, та по лезу. Довжина збереженої частини – 9,5 см, ширина спинки – 2 см, висота – 4,5 см (рис. 2.3). Знаходилася у вторинному використанні в якості долота (визначення каміння, з котрого виготовлені сокири, дивись у табл. І).

Третя заготовка представлена обушковою частиною клиновидної сокири, незавершеної обробкою. Торцева частина круга, діаметр 4,2 см, довжина 2,2 см (рис. 2.4).

Від четвертої вцілів лише фрагмент (леза) клиновидної сокири. Завширшки 5,8 см, довжиною 4,2 см (рис. 2.5).

Про наявність інших типів сокир чи їхніх заготовок у верхньому шарі Стрільчої Скелі можемо судити з тексту К. М. Мельник-Антонович: «...они (сокири) имеют характерную форму боевого молота, длинного и тонкого, слегка заостренного на конце». Це, на думку К. М. Мельник-Антонович, підтверджує «как несомненный факт, что даже в самую отдаленную эпоху существовала уже до некоторой степени (если не полная) специализация труда в современном смысле» [18, с. 126, 128]. При цьому спеціалізовані майстерні дослідниця називає «фабриками», котрим були властиві «отличительные черты в приемах обработки предметов» і більш-менш значний район їх розповсюдження [18, с. 128].

Доповненням до характеристики знайдених заготовок сокир можуть слугувати численні сокири-молоти та бойові сокири, що походять з катакомбних поселень Надпоріжжя та пониззя Дніпра – Скеля-Каменоломня, Перун, Дурна Скеля, Михайлівка, для котрих О. Г. Шапошніковою визнається місцеве виробництво [24, с. 84–85, рис. 4].

Окрему групу становлять так звані абразиви (точильне каміння), сфера використання котрих досить широка:

1 – підтрикутної форми плитка кварц-серитового сланцю світло-сірого кольору розмірами 9,1 x 8 x 4,7 см із виразними слідами шліфування у вигляді напівсферичних жолобків на трьох площинах (рис. 2.10);

2 – трапецієподібна плитка кварцового піщаника червоно-брунатного кольору розмірами 4,2 x 3 x 1,7 см із жолобками-проточинами від шліфування на бічних сторонах (рис. 2.11);

3 – видовжено-овальна плитка кварцового світлого піщаника розмірами 6 x 3 x 7 см із двома слабо позначеними жолобками від шліфування на верхній площині (рис. 2.12);

4 – уламок кварцового піщаника розмірами 2,8 x 2,5 x 2 см із пришліфованими поверхнями (рис. 2.13).

На жаль, матеріали доби бронзи з розкопок Стрільчої Скелі К. М. Мельник-Антонович та 40-х рр. XX ст. В. М. Даниленка і А. В. Добровольського залишаються неопублікованими, а вцілілі колекції – важкодоступними або частково втраченими. Це ж стосується більшості інших острівних поселень Дніпровського Надпоріжжя, дослідження котрих проводилося в 1927–1932 рр. Дніпрогесівською експедицією – виняток становить лише о-в Перун, розкопкам котрого присвячено статті О. Г. Шапошнікової [24] та М. М. Бондаря [1]. Ці обставини утруднюють залучення кам'яних знарядь, що з них походять, до петрографічного вивчення. Що стосується Стрільчої Скелі, то досліджувана колекція (табл. І) представлена магматичними, метаморфічними і осадовими породами.

До магматичних порід відносяться зразки 12, 14, 16, 19, 23, 26, 27, 32, 33. Всі вони представлені долеритами. Головні породоутворюючі мінерали – плагіоклаз і клінопіроксен. Зразки 12 і 14 відносяться до долеритів порфіровидних з мікро-

порфірною структурою, оскільки порфірні виділення клінопіроксену у край малі, проте вони виділяються на фоні більш дрібнозернистого плагіоклазу.

Решта зразків відноситься до типових долеритів з офітовою структурою. Усі зразки окрім 27 містять мікропегматит (польовий шпат у пегматитовому проростанні з кварцем) і тому можуть бути віднесені до так званих «конга-діабазів». За петрографічними особливостями найбільшу групу долеритів складають зразки 19, 23, 26, 32, 33. Вони відрізняються значною серицитизацією, хлоритизацією, містять вторинні рогову обманку і біотит. Зразок 16 відрізняється від даної групи відсутністю серицитизації і набагато меншими вторинними змінами. Структура його також трохи відрізняється і може бути віднесена до долеритової (різновид офітової), оскільки між призматичними лейстами плагіоклазу присутні скупчення з декількох зерен клінопіроксену. Крім того, вміст останнього мінералу в даному зразку більше, ніж в долеритах основної групи.

Дуже схожий за мінеральним складом зразок 27, який відрізняється відсутністю мікропегматиту (хоча останній міг не потрапити в шліф) і більш дрібнозернистою структурою, яка місцями наближається до зразків 12 і 14.

Долерити дуже поширені на Українському щиті (УЩ). Дайки оголюються в Приазов'ї, Придніпров'ї (рр. Дніпро, Мокра Сура, Базавлук, Саксагань, Інгулець та ін.), на Волині. Острів Стрільча Скеля, згідно з геологічними описами, що проводилися до затоплення порогів, з північної сторони був складений пегматоїдним гранітом, південний кінець був піщаний.

Найближчі скелі також не містили дайок основних порід. Уздовж порожистої частині Дніпра фіксувалися тільки амфіболізовані жильні утворення [5, с. 14–34]. Найближчі за відстанню до Стрільчої Скелі відслонення дайків долеритів знаходяться в районі м. Дніпропетровська: Новий Кодак, Монастирський острів, о-в Кам'януватий, а також по р. Мокра Сура [22, с. 10–11].

Досліджувані зразки відносяться до безоливинового різновиду, поширеного на УЩ. Сировина кам'яних виробів з долериту стрільчанської майстерні цілком може походити з однієї дайки, оскільки в центральній і крайових частинах дайок петрографічні особливості порід зазвичай відрізняються. Наприклад, унаслідок швидшого охолодження, по краях дайкових тіл породи більш дрібнозернисті і наближаються за структурою до базальтів. До таких можуть бути віднесені зразки 12 і 14; зразок 27 в цьому плані міг займати проміжне положення. Зразки 19, 23, 26, 32, 33 походять із зони, схильної до більш сильних постмагматичних змін, а зразок 16 міг бути взятий з нижньої частини дайки, куди, внаслідок гравітаційної диференціації, опускаються важчі мінерали (клінопіроксен), утворюючи великі концентрації в порівнянні із загальною масою породи.

Ідентифікаційною ознакою сировини долеритів, що вивчаються, якщо вони походять з одного прояву, може бути наявність мікропегматита. Долерити, що містять польовий шпат у пегматитовому проростанні з кварцем, на території УЩ зустрічаються по рр. Мокра Сура, Базавлук, а також у Приазов'ї [22, с. 4, 11].

Виходячи з географічної обстановки, найзручнішими для транспортування на острів Стрільча Скеля були долерити р. Мокра Сура. Якщо досліджувані долерити, що не містять мікропегматит, походять не з однієї дайки з «конга-діабазами», все одно, найвірогіднішою була поставка даних порід з указанного району.

Метаморфічні породи колекції представлені метадолеритами (зраз. 1, 5, 8, 15, 17, 18, 20, 21, 25, 28, 29, 30, 31, 34), гнейсом (зраз. 13), кристалосланцем (зраз. 22), амфіболітом (зраз. 11) і сланцем кварц-серицитовим (зраз. 4).

Метадолерити за петрографічними особливостями можуть бути розділені на три групи: повністю епідотизовані (зраз. 1, 5, 8, 18, 20, 21, 25, 29, 30, 31, 34), частково епідотизовані (зраз. 28) і не епідотизовані (зраз. 15, 17). Породи першої та другої групи переважно складені амфіболом ряду актиноліт-тремоліт і кліноцоїзитом, що замінив плагіоклаз. Відмінністю метадолеритів другої групи є присут-

ність реліктів плагіоклазу та піроксену, проте, в цілому, це одна і та ж порода. Не епідотизовані метадолерити складені зеленою роговою обманкою і плагіоклазом, крім того, вони містять релікти бурої рогової обманки.

Епідотизовані різниці часто присутні серед метабазитів (метаморфізованих порід основного складу) УЩ. Різновиди, в яких кліноцоїзит повністю замістив плагіоклаз, проявлені в середній течії р. Базавлук і по р. Мокра Сура [21, с. 54–55, 60]. Проте присутність у складі зразка 28 реліктів клінопіроксену говорить про те, що порода утворилася не по амфіболіту, а по долериту. Таким чином, найбільш вірогідно, що метадолерити першої та другої груп виникли в результаті метаморфізму жильних порід, схожих на вищеописані долерити. Такі змінені різновиди також зустрічаються по р. Мокра Сура¹ і могли доставлятися в майстерню разом із звичайними долеритами. Метадолерити третьої групи (зраз. 15, 17) є найпоширенішими дайковими породами основного складу Середньопридніпровського мегаблока УЩ [22, с. 11]. Вони відслонюються в долинах рр. Саксагань, Інгулець, Базавлук, Солона, Кам'янка, Чортомлик, Мокра Сура і Дніпро. По Дніпру амфіболізовані дайкові породи фіксуються на території Дніпропетровська. Амфіболітові породи були відмічені на Ненаситецькому, Сурському порогах, а також на одному острові нижче за Звонецький поріг [5, с. 15, 20]. На жаль, про структурні особливості породи з Ненаситецького порогу і островця за Звонецьким порогом нам не відомо, крім того, що останню називають порфіритом. Щодо роговообманкової породи з Сурського порогу, А. В. Гуров наводить твердження проф. Бріо про те, що вона аналогічна проявленій на о. Потьомкінському (Монастирському) [5, с. 15]. При цьому невідомо, чи проводився порівняльний петрографічний аналіз. Роговообманкова порода, що відслонюється на Монастирському острові, нами була вивчена, її структурні особливості із зразками 15 і 17 не співпали. Найімовірніше, цей вид сировини, як і решта жильних порід колекції, що вивчається, має сурське походження.

Епідозити (зраз. 2, 3, 7) складені, переважно, епідотом і кварцем. У зразках 2 і 3 епідот значно переважає. Зразок 7 відрізняється від інших переважанням кварцу, оскільки є жилою епідоту з супутніми епідотними прожилками і скупченнями, що розсікає катаклазовану кварцову породу. Таким чином, цю породу також можна назвати катаклазитом епідот-кварцовим по гранітоїду. Епідозити зазвичай приурочені до зон розломів у гранітоїдах. Їхній генезис пов'язаний із заміщенням польових шпатів, що входять до складу гранітних порід, епідотом під впливом гідротермальних розчинів, що підіймаються по тріщинах. Епідозити дуже поширені в порожистій частині Дніпра. Вони зустрічаються у відслоненнях на території Дніпропетровська, в Старих Кодаках, фіксувалися на Ненаситецькому, Вовнизькому, Будилівському і Лишньому порогах [5, с. 14–26]. Епідотова жила обстежувалася нами в лівому борті р. Мокра Сура недалеко від гирла серед мігматитів. Таким чином, епідозити цілком могли бути відібрані в долині Дніпра на відслоненнях гранітоїдів.

Зразки 13 і 22 можна віднести до гнейсів, з яких перший є незмінним, а другий діафторованим. Гнейси дуже поширені у складі мігматитів, що відслонюються у порожистій частині Дніпра. Зокрема, вище за Стрільчу Скелю прошарки сірого біотитового гнейсу зустрічалися уздовж правого берега Дніпра від Лоцманської Кам'янки до Ямбурга (с. Дніпровське), а нижче за течією – за Звонецьким порогом, де фіксувалися «граніто-гнейси» (гнейсовидні породи) [5, с. 14, 18].

Амфіболіт окварцований (зраз. 11) представлений меланократовою породою (вміст темноколірного мінералу – рогової обманки – 70–75 %), плагіоклаз зберігся в кількості 3–4 %, 15–20 % породи складає кварц. Породу може походити як

¹Автори виражають щире подяку В. І. Ганоцькому за цінні консультації при проведенні петрографічного аналізу.

із зон розповсюдження метабазитів, так і зустрічатися як меланосоми в мігматитах, поширених у порожистій частині Дніпра. Найближчі прояви метабазитів знаходяться в долині р. Мокра Сура. Виходячи із структурних особливостей, порода більш близька до останніх, ніж до роговообманкових порід долини Дніпра.

Кварц-серицитові сланці (зраз. 4) достатньо поширені в центральній частині УЩ. Вони фіксуються на Криворіжжі, в Чортомлицько-Солонівському, Верхівцевському, Конкському і Білозерському районах. На поверхню ці породи виходять тільки на Криворіжжі (по рр. Інгулець і Саксагань) і в Чортомлицько-Солонівському районі (в балках Токовій і Глиняковій – басейн р. Солоної) [19, с. 357–358, 361]. За структурними особливостями (гранолепідобластична структура) порода ближче до кварц-серицитових сланців Чортомлицько-Солонівського району, проте, виходячи з мінливості петрографічних особливостей цих порід навіть у межах Кривбасу, однозначну відповідь щодо їхнього походження без докладніших досліджень дати важко.

Осадкові породи в досліджуваній колекції представлені пісковиками. Їх можна розділити на дві групи: кварцові олігоміктові (зраз. 6, 9, 10) і поліміктові (зраз. 24).

Кварцові олігоміктові пісковики за складом дуже близькі, а зразки 6 і 10 практично ідентичні. Уламковий матеріал представлений зернами кварцу з різним ступенем окатування, а також одиничними зернами польових шпатів, кременя, слюди. Цемент через вивітрюваність досліджуваних зразків практично не зберігся.

Подібні пісковики характерні для осадкового чохла УЩ, особливо для його схилів. Схожі породи зустрічаються біля південного схилу УЩ. Вони проявлені в районі м. Кривий Ріг, сіл Шестерня та Сурсько-Михайлівське [16, с. 15]. Останній із вказаних проявів найближчий до місця знахідки виробів. У порожистій частині Дніпра пісковики, як рихлі, так і «жорнові», відслонювалися в природних виходах по р. Московці в районі м. Запоріжжя [5, с. 29–31]. Через вивітрюваність цементу ми не можемо точно визначити походження цієї групи пісковиків, але воно, найімовірніше, було місцевим.

Пісковик зразка 24 представлений поліміктовим різновидом (полімінеральний склад уламків). Порода дуже тверда, мабуть тому її використовували для виготовлення кам'яної сокири. За складом уламків вона найбільш близька до пісковиків карбону, поширених на Донбасі. Вони відслонюються по рр. Кальміус, Суха і Мокра Волноваха, Кринка, Міус і Нагольна [16, с. 186–194]. Привізні вироби з аналогічних порід нам зустрічалися на Криворіжжі [15, с. 78], тому, напевно, ми маємо справу з імпортом кам'яної сировини з території сучасного Донбасу.

Таблиця I

Колекція кам'яних знарядь зі Стрільчої Скелі

№	Найменування	№ інв.	Порода
1	Фрагмент сокири	Ст. Ск.- 89 А-3 ш. 6	Метадолерит кліноцоїзит-актинолітовий
2	Відбійник	Ст. Ск. 88. Зач I	Епідозит
3	Фрагмент відбійника	Ст. Ск.- 89 підйом №1	Епідозит
4	Шліфувальний камінь	Ст. Ск. 89. Б 3/4	Сланець кварц-серицитовий
5	Фрагмент сокири	Ст. Ск. 89 Б-3 ш. 5	Метадолерит кліноцоїзит-актинолітовий
6	Фрагмент точила	Ст. Ск. 88 Д-2 1,4-1,6	Пісковик кварцовий
7	Відбійник	Ст. Ск. 88. Зач. I	Епідозит (катаклазит епідот-кварцовий по гранітоїду)

Продовження табл. 1

№	Найменування	№ інв.	Порода
8	Обух сокири	Ст. Ск. 89 А 2, шт. 4	Метадолерит кліноцоїзит-актинолітовий
9	Точильний камінь	Ст. Ск.- 89 А-3 шт. 4	Пісковик кварцовий
10	Фрагмент точильного каменя	Ст. Ск. 89 В-2 ш. 8	Пісковик кварцовий
11	Фрагмент сокири	Ст. Ск. 89 В-3 ш. 8	Амфіболіт окварцований
12	Висвердлина	Ст. Ск. 89 Б-3 ш. 7	Долерит порфіровидний
13	Висвердлина	Ст. Ск. 89 А 3, ш. 5.	Гнейс роговообманково-біотитовий
14	Висвердлина	Ст. Ск. 89 Б-3 ш. 5.	Долерит порфіровидний
15	Висвердлина	Ст. Ск. 89 В-2 шт 2	Метадолерит
16	Висвердлина	Ст. Ск. 89 Б-3 ш 1	Долерит («конга-діабаз»)
17	Висвердлина	Ст. Ск. 89 Б-2 ш. 3	Метадолерит
18	Висвердлина	Ст. Ск. 89 А-3шб	Метадолерит кліноцоїзит-актинолітовий
19	Висвердлина	Ст. Ск. 89 підйом	Долерит («конга-діабаз») слабозмінений
20	Висвердлина	Ст. Ск. 89 А-3, ш. 5	Метадолерит кліноцоїзит-актинолітовий
21	Висвердлина	Ст. Ск. 89 В-2 1 шт	Метадолерит кліноцоїзит-актинолітовий
22	Висвердлина	Ст. Ск. 89 В-2 шт 3	Кристалосланець кварц-біотит-епідот- плагіоклазовий
23	Висвердлина	Ст. Ськ. 89 к. В. ш. 5	Долерит («конга-діабаз») слабозмінений
24	Висвердлина	Ст. Ск. 89 кв. В-1 VIII шт. гл. 2-2,2 м.	Пісковик полімиктовий, катаклазований
25	Висвердлина	Ст. Ск. відвал	Метадолерит кліноцоїзит-актинолітовий
26	Висвердлина	Ст. Ск. 89 відвал	Долерит («конга-діабаз») слабозмінений
27	Висвердлина	Ст. Ск. 89 А-3 ш. 5	Долерит
28	Висвердлина	Ст. Ск. 89 А-2 ш. 4	Метадолерит
29	Висвердлина	Ст. Ск. 89 А-3 ш. 4.	Метадолерит кліноцоїзит-актинолітовий
30	Висвердлина	В 32	Метадолерит кліноцоїзит-актинолітовий
31	Висвердлина	Ст. Ск. 89 Б-2 шт. 2.	Метадолерит кліноцоїзит-актинолітовий
32	Висвердлина	б/н – великий	Долерит («конга-діабаз») слабозмінений
33	Висвердлина	б/н – середній	Долерит («конга-діабаз») слабозмінений
34	Висвердлина	б/н – малий	Метадолерит кліноцоїзит-актинолітовий

На підставі вищерозглянутого вважаємо, що острівні поселення Надпоріжжя за положенням в руслі Дніпра та геологічною будовою відігравали роль так би мовити природних фортець, під захистом котрих виникали і діяли довготривалі ремісничі центри, продукція котрих розходила на значну відстань. На жаль, внаслідок штучного підйому рівня Дніпра на порогах, ми ніколи вже не дізнаємося про кількість прибережних поселень пізньоямного – катакомбного часу, мешканці котрих були головними споживачами продукції цих майстерень, оскільки в степовому тилу Надпоріжжя, за даними курганних розкопок, помітно переважають поховання інгульської катакомбної культури, орієнтованої на інші виробничі центри та джерела сировини. Саме природні умови визначали виникнення ремісничого центру в Дніпровському Надпоріжжі, свідченням чому є поєднання необхідних для його існування покладів сировини, пристосованого для влаштування майстерень з обробки кам'яних знарядь узбережжя – досить за приклад навести сотні шліфувадл Лоханського порога та інших пунктів, надійний захист життя, гарантований стрімкими піднесеними берегами скальних островів, налагоджені постійні зв'язки із мешканцями узбережжя та степовиками, які забезпечували регулярне надходження продуктів в обмін на ремісничі вироби. До цього слід додати чітко позначений з доби неоліту поділ прибережної території на ділянки, обмежені діючими порогами та «заборами», котрі відповідали, за В. М. Даниленком [6], родоплеменним територіям. Останній виділяє на 90-кілометровій ділянці течії Дніпра між Дніпропетровськом та Запоріжжям шість таких територій: вільнянську, таволжано-будилівську, будилівсько-вовнизьку, ненасицецько-звонецьку, лохансько-сурську та кодацько-самарську. В умовах посушливого клімату II тис. до н. е. володіння виходом до дніпровської долини гарантувало скотарям регулярне водопостачання та пасовища, необмежені можливості риболовлі та полювання. Навряд чи природні умови суттєво відрізнялися від тих, про які пише В. М. Даниленко для часів нео-енеоліту: «Территориальная изолированность Надпорожья, байрачные дубравы, населенные зверем, обширные луга, являвшиеся прекрасными пастбищами, многочисленные острова, исключительно удобные для обитания, пороги и заборы, кишящие рыбой... Территория Днепровского Надпорожья... явственно делится на более мелкие части – участки реки и берега, ограниченные балками, порогами и заборами, что обуславливало существование естественных границ между родоплеменными территориями» [6, с. 25].

При погляді на карту Дніпра бачимо в більшості із окреслених вище ділянок присутність відокремленого скельного острова, який за природними умовами слугував надійним притулком для довготривалого мешкання спеціалізованих на ремісництві груп населення, починаючи ще з доби каменю. Це знаходить підтвердження в матеріалах археологічно досліджених в кодацько-самарській ділянці о-вів Кам'януватий та Монастирський, лохансько-сурській – Скеля-Каменоломня, ненасицецько-звонецькій – Стрільча Скеля, по Дніпру о-вах Перун, Виноградний, Дурна Скеля. Останнім у цьому ланцюжку виступає о. Мала Хортиця (о-в Байди) та, можливо, Хортиця, де зараз відкриті катакомбні святилища та сліди майстерень.

Бібліографічні посилання

1. Бондарь Н. Н. Поселение эпохи ранней бронзы на нижнем Днепре / Н. Н. Бондарь // Исследования по археологии Поднепровья. – Д., 1990. – С. 38–50.
2. Братченко С. Н. Катакомбная культурно-историческая общность / С. Н. Братченко, О. Г. Шапошникова // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. I. – С. 412–415.
3. Вавричин М. Гійом Лавассер Боплан – картограф України / М. Вавричин // Спеціальна карта України Гійома Лавассера де Боплана 1650 року. – К.; Л., 2000. – С. 3–13.
4. Вавричин М. Карти України Гійома Лавассера де Боплана / М. Вавричин // Жовтень. – 1981. – № 4. – С. 89–94.

5. **Гуров А. В.** К геологии Екатеринославской и Харьковской губерний / А. В. Гуров. – Х., 1882.
6. **Даниленко В. Н.** Неолит Украины / В. Н. Даниленко. – К., 1969.
7. **Даниленко В. Н.** Отчет о раскопках на Стрильчей Скеле (1946 г.) / В. Н. Даниленко // НА ІА НАНУ. – Ф. е. 1946/6а. – Інв. № 2155.
8. **Добровольський А. В.** Неолітична стоянка на Стрільчій Скелі / А. В. Добровольський // НА ІА НАНУ. – Ф. е. 1946/6б. – Інв. № 488.
9. **Добровольський А. В.** Землеробсько-скотарське населення понизов'я Правобережної України за середньою ступеню варварства / А. В. Добровольський // НА ІА НАНУ. – Ф. Добровольського (12), спр. 8. – С. 1–2.
10. Карта Дніпра від р. Самара до Лиману // РДАДА. – Ф. 192: Катеринославська губ.: Од. зб. 7450.
11. **Лагодовська О. Ф.** Михайлівське поселення / О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошнікова, М. Л. Макаревич. – К., 1962.
12. **Макаренко Н. Е.** Археологические исследования 1907–1909 гг. Екатеринославская губерния / Н. Е. Макаренко // ИАК. – 1911. – Вып. 43.
13. **Морковина И. В.** Отчет о раскопках островного поселения Стрильча Скеля на Днепре 1989 г. / И. В. Морковина, А. В. Андросов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2009. – С. 3–27.
14. **Никитин В. И.** Экспериментально-трассологический анализ орудий с поселения ингульской катакомбной культуры Матвеевка I (р. Южный Буг) / В. И. Никитин, А. М. Балущкин // Проблемы изучения катакомбной КИО : тез. докл. семинара. – Запорожье, 1990. – С. 57–58.
15. **Нікітенко І. С.** Кам'яна сировина Криворіжжя доби бронзи / І. С. Нікітенко // Археологія. – 2009. – № 2. – С. 75–83.
16. Обломочные породы Украины / Л. Г. Ткачук, Е. И. Литовченко, Д. Н. Коваленко и др. – К., 1981.
17. **Пустовалов С. Ж.** Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов. – К., 2005.
18. **Руденко Г. Г.** Внесок К. М. Мельник-Антонович у археологічне дослідження Катеринославщини / Г. Г. Руденко // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2009. – С. 124–129.
19. Справочник по петрографии Украины. Магматические и метаморфические породы / И. С. Усенко, К. Е. Есипчук, И. Л. Личак и др. – К., 1975.
20. **Телегин Д. Я.** Многослойное поселение на Стрильчей Скеле эпохи неолита–энеолита в Днепровском Надпорожье / Д. Я. Телегин, А. Ф. Константиnescу // СА. – 1992. – № 1.
21. **Усенко И. С.** Архейские metabазиты и ультрабазиты Украинского кристаллического массива / И. С. Усенко. – К., 1953.
22. **Усенко І. С.** Про жильні породи Українського кристалічного масиву / І. С. Усенко // Геологічний журнал. – 1952. – Т. XII. – Вип. 4. – С. 3–21.
23. **Шапошнікова О. Г.** Катакомбна культурна область / О. Г. Шапошнікова // Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т. I. – С. 317–333.
24. **Шапошнікова О. Г.** Про пам'ятки часу катакомбної культури в Степовому Придніпров'ї / О. Г. Шапошнікова // Археологія. – 1968. – Т. XXI. – С. 80–83.

Надійшла до редколегії 15.01.2010.